

Over rattenmoraal

Review naar aanleiding van: Joep Schrijvers, *Hoe word ik een rat? De kunst van het konkelen en samenzweren*. Schiedam, Scriptum, 2002.

Steven Dorrestijn
2002/2003

[Gepubliceerd in *De Tok*, verenigingsblad van studievereniging Ideefiks van Wijsbegeerte van wetenschap, technologie en samenleving.]

Als teksten van Friedrich Nietzsche en Hannah Arendt als motto aan de tekst van een management-boek vooraf gaan, wat zou dat betekenen? De stoere taal van Nietzsche, dat ligt nog voor de hand, maar Arendt over de 'macht der vergeving' en de 'macht der belofte'...

Opengeslagen ligt voor me: 'Hoe wordt ik een rat? De kunst van het konkelen en samenzweren', het onlangs verschenen boek van Joep Schrijvers. Naar de titel te oordelen is het boekje vooral grappig bedoeld. In het slechtste geval zal het een schreeuwerig managementboekje zijn, geschreven door een goeroe als Maurice de Hond of Emile Ratelband. Maar dan de literatuurverwijzingen naar Arendt, Machiavelli, Nietzsche en Sloterdijk. Misschien gaat het wel over ethiek, niet in de zin van contemplatie over het universeel goede, maar als beschrijving van het individueel geploeter om in het gekrioel van mensen een eigen plaats te verwerven. Mijn nieuwsgierigheid wint het van mijn achterdocht: ik begin te lezen.

Welkom in het riool

'De meeste professionals worden gewoon schizo en leven een lekker dubbelleven. Ze praten de mooie woorden mee, die het bedrijf van hen verwacht te horen. Dus ze hebben het over "openheid en eerlijkheid", over "commitment" over "synergie" terwijl hun ervaring is dat de top essentiële informatie achterhoudt, het personeel in de kantine andere dingen zegt dan in het teamoverleg en dat iedereen hekken heeft geplaatst om te zorgen dat niemand in zijn tuintje komt' (p. 17). Het ontbreekt de meeste mensen aan de taal om te zeggen wat ze echt denken, om mens te zijn met streken, lusten, rancunes, angsten. 'Veel professionele training is niets anders dan taaltraining. Professionals gaan dan ineens praten over modellen, stappenplannen, typologieën, activiteitenplannen, actoren, audits, bestuursmodellen, noem maar op'. Door deze objectiverende taal gaan 'ze als het ware als een buitenstaander hun gedrag benoemen en reguleren terwijl ze volop "een binnenstaander" zijn' (p. 16).

Noch de goeroes met hun stappenplannen, noch de 'HRM-trutjes' met hun brave taal brengen hiervoor een oplossing. Integendeel, door nog meer quasi-

wetenschappelijke taal raak je verstrikt in een 'intellectuele spagaat', waar je slechts uitkomt door de 'braaftaal' in te ruilen voor 'rattentaal'. Schrijvers daalt met zijn lezers af in het riool. *Coachen* wordt *op de huid zitten*. *Medemens*, of *actor*, wordt als het zo uitkomt *klootzak*. *Inspireren* is veel te braaf, *motiveren* nog te neutraal; in rattentaal heet het gewoon *manipuleren*. *Daadkrachtig* klinkt fraai, maar is *dominerend* niet realistischer?

Dat strategie en politiek gekonkel overal aan de orde van de dag zijn wordt door velen gezien als de 'verrotting van de onderlinge verhoudingen'. Ze zeggen dan: Het werk vind ik wel leuk, behalve dat politieke gedoe. Daar stelt Joep Schrijvers tegenover dat het hoog tijd wordt dat we de realiteit tot ons door laten dringen: 'bedrijven en organisaties zijn verzamelplaatsen van diverse individuen en groepen die in onderlinge afhankelijkheid hun eigen doelen en belangen nasteven.' ... 'De enige verklaring die ik kan bedenken voor deze aandoenlijke en kinderlijke ontkenning van het inherent politieke karakter van organisaties is het hardnekkig utopisme, dat stelt dat er een gelukkig wenkend perspectief is voor allen, waarin geen strijd van allen tegen allen zou zijn. Het mag er niet zijn en daarom ontkennen we dat het er is. Was het utopisme vroeger nog een gezwel dat zich nestelde in het denken over samenlevingen, tegenwoordig heeft het zich niet alleen uitgezaaid in de beschouwingen van organisatiedeskundigen en veranderkundigen maar heeft het zich vooral ook gehecht aan de prietpraat van hen die geacht worden onze grote en kleine bedrijven leiding te geven: onze bazen' (p. 42).

Bent u zelf een rat?

Het boek is geschreven in de vorm van een brief. We worden als 'geadresseerde' eerst deelgenoot gemaakt van de aarzeling van de auteur. Hij vindt het hard nodig om 'onverbloemd te vertellen over het spel van de macht in organisaties', maar vreest ons overhaaste oordeel dat hij meedogenloos, rancuneus en cynisch zou zijn. Al op de eerste pagina laat hij ons beloven van zo'n oordeel af te zien en te geloven dat hij 'gewoon een mens is die ook het liefst bekend wil staan als een ethisch individu'. Natuurlijk geloven we hem. En we waarderen zelfs zijn poging om af te dalen uit de utopie van de harmonie om te zien hoe mensen concreet met elkaar omgaan, in dit geval op kantoor. De recensent van het Nederlands Dagblad dacht daar overigens anders over: 'Dit is een stuitend boek over hoe mensen ten koste van anderen hun zin kunnen krijgen in een organisatie: door rattengedrag. ... In navolging van Nietzsche gelooft Schrijvers in de menselijke wil tot macht.' Schrijvers doet overigens niet echt zijn best om dit soort commentaar te vermijden. In interviews vertelt hij dat hij zijn boekje schreef met in zijn tas de foute filosofen Nietzsche en Machiavelli en luisterend naar de foute muziek van Wagner. Geen wonder dat in elk interview wordt gevraagd: Meneer Schrijvers, bent u zelf een rat? Wij zullen eens kijken in hoeverre Schrijvers een rat is – en hoe erg dat is.

Over goed en fout

Schrijvers verwijst enkele keren naar Foucault die vlak voor zijn dood zijn ideeën over ethiek als *individuele bestaansethiek* heeft beschreven. Deze ethiek ziet af van het vinden van een theoretische fundering voor universele waarden; ten eerste omdat ze er niet in kan geloven en ten tweede omdat ze de totalitaire aspecten, de onderdrukkende werking van geproclameerde universele waardenstelsels, verafschuwt. Mij overkomt vaak de gedachte dat er twee motieven zijn om ethicus te worden. Ten eerste is er de zorg dat mensen (en dan vooral andere mensen) van het goede pad af raken, omdat oude waarheden hun geloofwaardigheid verliezen. Zonder fundering voor de moraal zou de hoop op een betere samenleving verloren gaan en daarmee elk argument tegen de onverschilligheid. De filosoof neemt de taak op zich om de wankelende fundering te verstevigen en te vernieuwen.

Het andere motief komt niet voort uit de zogenaamde bezorgdheid om anderen, maar uit het eigen verlangen naar bevrijding van universele normen. Nietzsche en Foucault geloven niet in een eigenlijke waarheid over wat de mens behoort te zijn. Desondanks functioneert er wel degelijk een moreel systeem waarbinnen mensen hun gedrag bepalen. Nietzsche en Foucault beweren echter dat dit systeem niet meer is dan de voorlopige uitkomst van een machtsstrijd, of politiek debat tussen mensen. De strengheid die van de moraal uitgaat, hangt af van de zelfopvatting van mensen tegenover het morele systeem en is daarmee een strengheid die mensen zichzelf opleggen. De genealogie van de moraal waaraan Nietzsche en Foucault hebben gewerkt relativeert de geldigheid van elk moreel systeem. De fundering wordt voorgoed weggenomen. Wat overblijft is niets dan het gekrioel van mensen, de machtsstrijd. Ethiek gaat dan over de wijze waarop mensen streng zijn voor zichzelf, oftewel op welke wijze ze hun eigen leefregels stellen en hun leven een stijl verlenen: individuele bestaanskunst.

Een functionerend moreel systeem is zowel een sociaal bindmiddel als een bron van onderdrukking van individuen. De meeste ethici benadrukken vooral de sociale cohesie en willen binnen het moreel systeem blijven denken. Voor Foucault weegt de onderdrukking van individuen zwaarder en hij waagt het om het systeem op de proef te stellen. Misschien is dit geen ongevaarlijke onderneming. De mens wordt als het ware ontketend en misschien dat er dan wel een beest tevoorschijn komt: de rat, zoals het Nederlands Dagblad hem aantreft in het boekje van Schrijvers. De rat, bezeten van de wil tot macht, die desnoods over het lijk van anderen gaat om zijn eigen begeerten te bevredigen en zijn geluk te vermeerderen.

Zo beschuldigt het kamp van de traditionele ethici de bestaanskunstenaars van goddeloosheid, grootheidswaan, megalomanie enz., omdat ze menen hun eigen waarden te kunnen bepalen. Maar andersom geldt precies hetzelfde: de bestaanskunstenaars menen dat de traditionele ethici met hun vermeende universele waarden de mogelijkheid tot kritiek wegnemen, wat wel tot allerlei vormen van totalitaire overheersing moet leiden.

Postmoderne ethiek

Zou dit ons boven het hoofd hangen: dat er een postmoderne tijd aanbreekt, gekenmerkt door een op hol geslagen, narcistisch individualisme, morele onverschilligheid en algehele ledigheid van het bestaan? Het spreekt vanzelf dat Foucault dit in geen geval als een ethiek zou willen uitdragen; zo moeten zijn individualistische motieven niet begrepen worden. Het gaat hem juist om meer zorg voor de concrete omstandigheden in ieders individuele bestaan. Het werk aan een universele theorie slokt de aandacht op ten koste van het concrete. Foucault poogt te laten zien dat de concrete praktijken in scholen, ziekenhuizen en gevangenissen voor het begrijpen van gedrag veel meer van belang zijn dan de theorie. Het is onvermijdelijk dat in een geseclariseerde samenleving nieuwe vormen van individualiteit zullen ontstaan. De dreiging van het ontaarden van de samenleving in een wilde beestenboel wordt volgens Foucault op den duur niet weggenomen door de verboden van de rechtstaat en de verzorging door de verzorgingsstaat. De toegenomen individualiteit valt niet te loochenen. En in plaats van alleen te zien hoe het individu de samenleving frustreert zou er ook aandacht moeten komen voor de verdiensten van de mens die op eigen benen staat.

Meer nog dan Foucault is het Hannah Arendt die hier de weg kan wijzen. Ook zij vraagt meer aandacht voor het concrete; ze hekelt de 'wereldverzaking' die kleeft aan het metafysisch denken. Haar grote bijdrage aan een nieuwe 'postmoderne' ethiek is echter dat zij laat zien dat het ontstaan van nieuwe vormen van individualisme niet de oorlog van allen tegen allen hoeft te betekenen. De nieuwe individualiteit schept ook een nieuwe vorm van *intersubjectiviteit*, namelijk het gesprek of politiek debat tussen vrije individuen die elkaar aanspreken op elkaars overtuiging.

Het *handelen* in het openbaar is voor Arendt de hoogste vorm van menselijk handelen omdat mensen er de gelegenheid krijgen zichzelf als een individu te onthullen. Handelen en spreken in het publieke domein onderscheidt Arendt van de onvermijdelijke *arbeid* die gedaan moet worden om in leven te blijven. En ze onderscheidt die ook van het vele uitvoerende *werk* dat gedaan wordt volgens vooropgezet plan om van de wereld een aangename plaats te maken. *Arbeiden* en *werken* missen het creatieve, onthullende, iets nieuws beginnende aspect dat Arendt aan het *handelen* toewijst.

Ik vond het zeer opmerkelijk om te lezen dat Schrijvers Arendt juist citeert over de macht der vergeving en de macht der belofte. Het zijn de remedies tegen de onzekerheden die onvermijdelijk optreden waar mensen niet als marionetten, maar als zelfontplooiende personen samenleven. Het is volgens Arendt onmogelijk de problemen die het samenleven van mensen met zich meebrengt planmatig, bureaucratisch, op te lossen. Voor haar betekent dat, dat wordt afgezien van de pluraliteit, het aan elkaar kunnen verschijnen van verschillende mensen. Waar het samenleven wordt gevangen in grote politieke en sociale theorieën, wordt volgens Arendt het *handelen* vervangen door planmatig *werk*. De samenleving verwordt dan uiteindelijk tot een als machine opgevatte

maatschappij van anoniem functionerende marionetten. Voor Arendt is het niet het individuele handelen van mensen dat de harmonieuze ethische orde van het samenleven bedreigt. Veeleer geldt het omgekeerde, dat zo'n harmonieuze orde nooit bestond voordat mensen die begonnen te scheppen, juist vanuit hun individuele vermogens tot zelfonthullend handelen.

De zelfgeschapen orde van de samenleving is lang zo mooi niet als de harmonieuze utopie van religie en modern-filosofische ethiek. Vandaar wellicht, dat deze zienswijze bij het Nederlands Dagblad zoveel onthutsing veroorzaakt. Immers, wat overblijft is wederom niets dan het gekrioel van al die verschillende mensen, de machtsstrijd. En toch, die machtsstrijd, of iets neutraler, dat machtsspel, is juist de bron van een vorm van intersubjectiviteit die alleen in een postmoderne samenleving kan bestaan. Het postmodernisme laat zich namelijk kenmerken door een verregaand relativisme. Maar wat dat betekent is nog lang niet duidelijk. Het hoeft op de lange duur niet het zo gevreesde egoïstisch individualisme in te houden. Let bijvoorbeeld op het paradoxale gegeven, dat iedere keer dat iemand iets over relativisme opmerkt, hij concreet een verbinding legt tussen twee waardensystemen die er voorheen nog niet was. De verzuchting dat alles relatief is, wijst op het vastlopen van het denken over een universeel waardensysteem. Maar tegelijkertijd ontstaat er daarmee ook een meer concreet debat over botsende waarden.

Wat onder ethiek werd verstaan moet plaatsmaken voor politiek. Dat betekent: geen abstracte ethische beschouwingen, maar de confrontatie aangaan als we andermans gedrag intolerabel vinden. Wat mensen samenbindt, is niet meer de (transcendentale) universele wet, maar de concrete politieke ontmoeting of confrontatie tussen mensen. Niet vanuit een transcendentiaal werkelijkheidsniveau worden we tot braafheid gedwongen. Bijvoorbeeld: mensenrechten verplichten ons niet ergens toe omdat ze als waarheid op papier staan (alsof ze uit de sterrenhemel tot ons zijn gekomen), maar alleen omdat mensen ervoor in willen staan in confrontatie met tegenstanders. Postmoderne wijsgerige ethiek zou kunnen gaan over wat deze nieuwe vorm van intersubjectiviteit betekent. En vanuit het standpunt van de individu komt die vraag neer op hoe je je moet gedragen tegenover andere mensen en tegenover conventies, regels en instituties. Wat betekent het om vanuit de grondgedachte dat veel zaken slechts relatief zijn, je toch ergens op toe te leggen, ergens voor te staan, je handelen en persoon een bepaalde stijl te verlenen?

Machtsstrategieën en rottige streken

We moeten nu eerst vaststellen dat we het boekje van Schrijvers wel lezen vanuit een heel bepaalde interesse en verwachting die natuurlijk teleurgesteld zullen worden. En inderdaad valt het tweede deel van het boek, waarin technieken voor het spelen van het machtsspel worden beschreven, wat tegen. Er worden negen bronnen van macht beschreven. En verder wordt er bijvoorbeeld beweerd dat we geen angst mogen hebben om af en toe ook te

verliezen. Dit deel van het boek haalt het niet bij het polemische begin. Technieken voor het concreet spelen van het spel lenen zich er ook minder goed voor om op schrift te worden gesteld dan de beschouwende ideeën die de weg vrij moeten maken.

Daarbij moet gezegd, dat Schrijvers het vertrouwen dat hij aan de lezer heeft gevraagd hier en daar toch wel wat op de proef stelt. We lezen bijvoorbeeld over slachtoffers: 'Hoe zorg je dat een ander de schuld krijgt en niet jijzelf? ... Heel simpel: je gaat na welk deeltraject of welke werkgroep het meest kritische is. ... Je benoemt daar een ondergeschikte op die niet al te snugger maar wel heel aardig is. ... Het mooiste moment, je *finest hour*, zal zijn wanneer je die medewerker bij je laat komen om te rapporteren, hem je teleurstelling uitsprekt, mededeelt dat je nu helaas daadkrachtig moet optreden en hem van het project zal afhaken. Twee vliegen in één klap: je hebt je eigen misstanden op die onnozele zwakke zondebok afgewenteld en je hebt je eigen reputatie wat opgepoetst door deze daadkrachtige ingreep' (p. 104).

Elders merkt hij over weer een andere rattenstreek op: 'Of dit in moreel opzicht oorbaar is, of dat hier sprake is van fraude, dat oordeel laat ik graag aan ethici en juristen over, mij gaat het om de amorele beschrijving van wat ratten doen' (p. 121). Schrijvers helpt ons de ogen te openen voor hoe het er concreet aan toegaat. Hannah Arendt wordt erbij gehaald, waarmee hij laat zien dat het oordeel over goed of fout een politiek oordeel van mensen en niet een regel uit het wetboek is. Jammer dat Schrijvers zich hier afzijdig wil houden van zo'n oordeel. Ik wijs hem erop dat het ook een politiek/moreel oordeel is om je afzijdig te houden, een oordeel dat riekt naar onverschilligheid. En zo'n oordeel vind ik fout, want de politieke intersubjectiviteit bestaat alleen wanneer ze beoefend wordt.

Eind goed, al goed

Het slot van het boek maakt voor mij de gezapigheid en amoraliteit van het tweede deel van het boek ruimschoots goed. Ik zeg er niet teveel over. Ten eerste zou ik nauwelijks weten wat ik erover zou moeten zeggen. Ten tweede zou het de werking ervan geen goed doen.

Het boek is uit en ik sla het weer dicht. Ik heb het met genoeg gelezen en het gaf aanleiding voor heel wat gedachten. Ik vraag me af hoe andere mensen het boek lezen. Dat het gelezen wordt is trouwens zeker. Het is al een tijdje een van de best verkochte non-fictie boeken. Maar ik denk, dat bij al de lezers die het boekje al heeft, het nog best wat filosofische lezers kan gebruiken.